

С.П. Ратушняк

ПРАВознавство

Академічний рівень

10 клас

Підручник

Видання друге, перероб. і доп.

*Схвалено комісією з правознавства
Науково-методичної Ради з питань освіти
Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України*

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН

ББК 67.0я72
УДК 34.0
Р25

Рецензент:
завідуюча інформаційно-методичного кабінету управління
освіти Хмельницької міської ради, вчитель-методист
Дупляк Тетяна Василівна

*Схвалено комісією з правознавства
Науково-методичної Ради з питань освіти
Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України
(лист №1/11-6300 від 19.07.11 р.)*

Ратушняк С.П.
Р25 Правознавство. Академічний рівень. 10 клас:
Підручник. / Вид. 2-ге, перероб. і доп. —
Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2012. — 288 с.

ISBN 978-966-10-2658-1

Підручник укладено за чинною навчальною програмою для загальноосвітньої школи з курсу “Правознавство. 10 клас. Академічний рівень”.

Підручник охоплює основні питання теорії держави і права й складається з 4-ох частин: “Основи теорії держави”, “Основи теорії і права та правовідносин”, “Основи публічного права України”, “Основи приватного права України”.

Для учнів 10 класу, вчителів правознавства, всіх, хто потребує базових правових знань.

ББК 67.0я72
УДК 34.0

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина даного видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-2658-1

© Ратушняк С.П., 2012
© Навчальна книга — Богдан,
майнові права, 2012

ЗМІСТ

Вступ	7
§1. Мета, завдання та особливості курсу	7
Частина I. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ	10
§2. Виникнення держави та права	10
2.1. Порівняльна характеристика понять “країна”, “суспільство”, “держава”	10
2.2. Поняття і види суспільних відносин та особливості їх впорядкування у додержавний період. Зміни в організації суспільних відносин з появою держави	11
2.3. Причини виникнення держави і права	12
§3. Історичний аспект виникнення держави	14
3.1. Теорії виникнення держави	14
3.2. Історичні типи держави і права: поняття і загальна характеристика	15
§4. Загальна характеристика держави та державної влади	20
4.1. Поняття та ознаки держави	20
4.2. Функції держави: поняття та види	21
4.3. Органи держави: поняття, ознаки, види	23
4.4. Поняття та види влади. Особливості державної влади	24
4.5. Органи державної влади. Загальна характеристика органів законодавчої, виконавчої та судової влади	25
§5. Державний лад	29
5.1. Поняття та загальна характеристика державного ладу. Поняття форми держави	29
5.2. Види і загальна характеристика форм правління	30
5.3. Форми територіального устрою держави: поняття і види	34
5.4. Поняття політичного режиму	36
§6. Особа, суспільство, держава	40
6.1. Загальна характеристика понять “людина”, “індивід”, “особистість”, “особа” і “громадянин”. Особливості взаємовідносин особи і суспільства	40
6.2. Особливості взаємовідносин особи і держави. Правовий статус особи	41
6.3. Особливості взаємовідносин суспільства і держави	42
6.4. Поняття та ознаки правової і соціальної держави	44
Частина II. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА ТА ПРАВОВІДНОСИН	46
§7. Поняття та загальна характеристика права	46
7.1. Соціальні норми: поняття і види	46
7.2. Поняття і ознаки права	46
7.3. Функції права	47
7.4. Право і мораль	49

§8. Нормативно-правові акти	50
8.1. Джерела (форми) права	51
8.2. Нормативно-правові акти	51
8.3. Систематизація нормативно-правових актів	53
§9. Поняття та структура правової системи.	56
9.1. Правова система. Правові сім'ї (види правових систем)	56
9.2. Поняття системи права. Галузі права, правові інститути	57
9.3. Норма права	58
9.4. Система законодавства	59
§10. Правовідносини	61
10.1. Поняття правовідносин. Ознаки та види	61
10.2. Структура (склад) правовідносин	62
10.3. Суб'єкти права та правовідносин	62
10.4. Об'єкти правовідносин	63
10.5. Зміст правовідносин	63
10.6. Юридичні факти	64
§11. Правопорядок і правопорушення	66
11.1. Поняття законності. Принципи законності. Гарантії законності.	66
11.2. Правопорядок. Суспільний порядок. Громадський порядок	67
11.3. Поняття правосвідомості	68
§12. Правопорушення.	70
12.1. Правова поведінка	70
12.2. Поняття правопорушення та його склад.	71
12.3. Види правопорушень	73
12.4. Причини скоєння правопорушень	74
§13. Юридична відповідальність	76
13.1. Поняття, ознаки, цілі та підстави юридичної відповідальності	76
13.2. Види юридичної відповідальності	77
13.3. Обставини, що виключають юридичну відповідальність	78
Частина III. ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	83
§14. Конституційне право.	83
14.1. Загальна характеристика конституційного права.	83
14.2. Передумови прийняття і загальна характеристика Конституції України.	84
14.3. Основні етапи розвитку української державності. Політико-правове закріплення суверенітету України.	86
14.4. Особливості політичного режиму, форми правління та адміністративно-територіального устрою України	90
§15. Основні права, свободи та обов'язки громадян України	93
15.1. Громадянство України: поняття, підстави набуття і припинення	93
15.2. Поняття і загальна характеристика прав, свобод і обов'язків людини та громадянина	95
15.3. Міжнародні стандарти у сфері прав людини: поняття, акти, що їх визначають	96
15.4. Загальна характеристика прав, свобод і обов'язків громадян України.	97
15.5. Гарантії та механізми захисту прав і свобод	99

§16. Особливості організації державної влади в Україні: законодавча та виконавча влади, Президент України	102
16.1. Загальні засади організації державної влади в Україні	102
16.2. Референдум і вибори як способи безпосереднього волевиявлення народу: поняття, види	103
16.3. Президент України.	106
16.4. Верховна Рада України.	110
16.5. Органи державної виконавчої влади України. Кабінет Міністрів. Центральні та місцеві органи виконавчої влади	116
§17. Особливості організації державної влади в Україні: місцеве самоврядування, судова влада, правоохоронні органи	121
17.1. Місцеве самоврядування в Україні.	121
17.2. Органи судової влади України	123
17.3. Правоохоронні органи України	127
§18. Фінансове право	131
18.1. Загальна характеристика фінансового права	131
18.2. Бюджетна система України	133
18.3. Система оподаткування. Види податків і зборів	134
18.4. Платники податків, їхні права та обов'язки	137
18.5. Відповідальність за порушення податкового законодавства.	139
§19. Адміністративне право	141
19.1. Загальна характеристика адміністративного права. Суб'єкти адміністративного права	142
19.2. Державна служба	143
19.3. Адміністративний проступок: поняття, ознаки, види	145
19.4. Підстави адміністративної відповідальності. Адміністративні стягнення	148
19.5. Адміністративна відповідальність неповнолітніх.	150
§20. Екологічне право	153
20.1. Загальна характеристика екологічного права	153
20.2. Екологічні права і обов'язки громадян	154
20.3. Використання природних ресурсів. Права і обов'язки власників природних ресурсів та природокористувачів	155
20.4. Червона книга України	156
§21. Кримінальне право	158
21.1. Загальна характеристика кримінального права	158
21.2. Поняття злочину, склад злочину. Види злочинів	159
21.3. Стадії скоєння злочину. Співучасть у злочині.	161
21.4. Поняття, ознаки і підстави кримінальної відповідальності	162
21.5. Обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність	163
21.6. Види кримінальних покарань.	164
21.7. Кримінальна відповідальність неповнолітніх	166
Частина IV. ОСНОВИ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	171
§22. Цивільне право	171
22.1. Загальна характеристика цивільного права	171
22.2. Особливості цивільної правосуб'єктності фізичних осіб	172
22.3. Особливості цивільної правосуб'єктності юридичних осіб	174
22.4. Право власності: поняття, зміст	175

22.5. Види власності.	176
22.6. Підстави набуття і припинення права власності.	177
22.7. Власність неповнолітніх.	178
22.8. Способи захисту цивільних прав.	178
22.9. Поняття і значення строків позовної давності.	179
§23. Цивільне право: договори, цивільно-правова відповідальність, спадкове право.	181
23.1. Поняття і умови дійсності правочинів.	181
23.2. Цивільні договори.	183
23.3. Поняття спадкового права. Порядок спадкування.	184
23.4. Підстави цивільно-правової відповідальності.	187
23.5. Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх.	188
§24. Сімейне право. Житлове право.	190
24.1. Загальна характеристика сімейного права. Сім'я.	190
24.2. Умови і порядок укладення та припинення шлюбу.	191
24.3. Особисті та майнові права і обов'язки подружжя, батьків і дітей.	193
24.4. Загальна характеристика житлового права.	197
24.5. Право громадян на житло: зміст і способи реалізації.	197
24.6. Договір житлового найму.	199
§25. Земельне право.	201
25.1. Загальна характеристика земельного права.	201
25.2. Види земель в Україні.	202
25.3. Форми та суб'єкти права власності на землю.	203
25.4. Способи набуття та припинення права власності на землю.	204
25.5. Користування землею: поняття, суб'єкти, види.	206
25.6. Права і обов'язки власників земельних ділянок і землекористувачів.	207
§26. Трудове право:	208
26.1. Загальна характеристика трудового права.	208
26.2. Трудовий договір: поняття, зміст, форма, строк, порядок укладення.	209
26.3. Особливості прийому на роботу неповнолітніх.	212
26.4. Припинення трудового договору: поняття, підстави.	213
§27. Трудове право: час праці, час відпочинку, матеріальна та дисциплінарна відповідальність.	217
27.1. Поняття і види робочого часу.	217
27.2. Поняття і види часу відпочинку.	219
27.3. Трудова дисципліна.	221
27.4. Дисциплінарна відповідальність. Дисциплінарні стягнення: поняття, види та порядок їх накладення і зняття.	222
27.5. Матеріальна відповідальність.	223
Словник.	227
Технології та методи роботи на уроках правознавства.	264

ВСТУП

§1. Мета, завдання та особливості курсу

Новітня епоха — це не лише епоха надсучасних технологій, а й епоха права. Саме за допомогою норм права врегульовано складні соціальні відносини, формуються норми й правила життя людей в суспільстві, підтримується й забезпечується мир та стабільність на нашій планеті, виховується нове покоління, твориться добро та справедливість. Для того, щоб норми права були реальними та дієвими необхідно, щоби не лише фахівці-юристи, а й кожна людина була освічена в праві, щоб кожний громадянин не лише знав, а й умів застосовувати правові знання.

Великого значення сьогодні у суспільстві набувають правова освіта та правове виховання, які формують правову культуру і правову свідомість.

Щоб захистити свої права потрібно їх знати. Важливо, щоб людина не лише знала, а й вміла застосовувати правові знання. Тому сьогодні в закладах освіти слід не лише навчати певному обсягу знань, а й навичкам, які можна застосувати на практиці. Адже кожному нинішньому учневі в майбутньому доведеться стикатися й вирішувати правові питання у власному житті і виступати згодом розповсюджувачем правової освіти поміж інших.

Обізнаність пересічного громадянина з нормативно-правовою базою держави дає можливість вільно почувати себе у вирі сучасних подій, задовольняти матеріальні та духовні потреби, захистити себе у будь-якій ситуації.

У даному посібнику Ви знайте як цікаву і корисну інформацію, так і практичні вправи та ситуації, які допоможуть Вам краще зорієнтуватися у світі права, нададуть Вам практичних навичок щодо Ваших дій у складних життєвих ситуаціях.

Метою курсу є формування системного уявлення в учнів про державу та право як основні засоби впорядкування суспільних відносин та вміння використовувати їх у практичному житті. Курс спрямований на розвиток правової і громадянської компетентності, відповідних ціннісних орієнтирів, умінь, навичок школярів.

Завданнями, реалізація яких забезпечить досягнення означеної мети, є:

- ознайомити учнів з основами теорії держави та права і на цій основі сформувати їхнє уявлення про державно-правові реалії України;
- поглибити знання учнів про виникнення, типи та форми держави, історію розвитку української державності, сучасну українську державу та її органи;
- поглибити знання учнів про соціальні норми, сформувати системне уявлення про правові норми, галузі права, правовідносини, правопорядок, правопорушення та юридичну відповідальність;

- сформувати системне уявлення про способи підтримання правопорядку, механізми захисту прав і свобод;
- виховувати переконаність у необхідності дотримання правових норм, непримиренність до протиправної поведінки;
- виробити в учнів уміння аналізувати суспільно-політичні події, користуватися правовими актами, юридичною літературою;
- формувати в учнів навички діяти згідно з нормами права у конкретних життєвих ситуаціях;
- сформувати в учнів уміння використовувати набуті знання у практичному житті тощо.

Після *очікуваних результатів*, що подаються перед кожним параграфом, Ви маєте нагоду ознайомитися зі змістом параграфа, у якому Ви знайдете інформацію про правила і закони у Вашому житті.

Наприкінці кожного параграфа подано матеріал під назвою “**Для вчителя (робота на уроці)**”. Там містяться вправи та завдання, які допоможуть успішно опрацювати й засвоїти навчальний матеріал. Також ці завдання допоможуть Вам застосувати набуті теоретичні знання на практиці.

Така побудова посібника надає можливість вчителю самостійно комбінувати та будувати урок й на власний розсуд, в більшій чи меншій мірі використовувати практичні та інтерактивні вправи, вправи для розвитку критичного мислення, кооперативного навчання тощо. За своєю власною ініціативою (можливостями, знаннями, нахилами) вчитель самостійно визначає необхідні методики для максимально якісних результатів.

У кожному параграфі є “**Завдання та запитання (домашнє завдання)**”. Це завдання для виконання учнями вдома. Їх всього по шість до кожного параграфа. Проте, вони побудовані так, щоб процес навчання був спрямований на зміни у рівнях розумової діяльності, а призначені формувати не просто мислення, а й навички мислення високого рівня (за систематикою Блума). Відповідно, запитання під №:

1 — сприяють розвитку *знань* (відтворення чи впізнавання інформації, фактичні відповіді);

2 — сприяють *розумінню* учнями процесів, подій, значень (розуміння та інтерпретація, перетворення);

3 — спрямовані на формування навичок *використання* (перетворення з одних умов на інші, здатність використовувати інформацію та застосовувати знання в нових умовах);

4 — формують в учнів здатність *аналізувати* ситуації, явища, події (ідентифікація частин та встановлення співвідношення, визначення суттєвих деталей та

22.5. Види власності

Законодавство України визначає такі види власності:

- 1) *право власності народу України;*
- 2) *право державної власності;*
- 3) *право комунальної власності* (власність територіальних громад та Автономної Республіки Крим);
- 4) *право приватної власності* (громадяни, іноземці, особи без громадянства, юридичні особи). Усі види власності є рівноправними.

Розрізняють такі **форми права власності**:

- *право особистої власності* (один власник);
- *право спільної власності* (два і більше власники).

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони є об'єктами **права виключної власності народу України**.

Право державної власності — це *право держави як суб'єкта цивільних правовідносин володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном через органи державної влади чи уповноважених осіб*. У державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна (майно державних органів та підприємств, електростанції, дороги, оборонні об'єкти тощо). Державною власністю розпоряджаються органи державної влади.

Право комунальної власності — це *право територіальної громади володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном безпосередньо та через органи місцевого самоврядування*. Власниками комунальної власності є жителі відповідної територіальної громади (село, місто), у власності яких є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, підприємства, організації. Управління цим майном здійснює як сама громада, так і уповноважені (обрані) нею органи місцевого самоврядування (ради, голови, виконавчі комітети).

Право приватної власності — це *володіння, користування та розпорядження фізичних та юридичних осіб своїм майном особисто або через спеціально уповноважених представників*. Приватна власність може належати фізичним та юридичним особам. У приватній власності можуть перебувати житлові будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, садові будинки; предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, земельні ділянки; засоби виробництва, вироблена продукція; транспортні засоби; грошові кошти; акції, інші цінні папери, твори науки, літератури та мистецтва, відкриття, винаходи, та інші результати інтелектуальної праці.

Власність може належати як одній особі (*особиста власність*, наприклад одяг), так і кільком (*спільна власність*, наприклад земельна ділянка, що належить сім'ї).

22.6. Підстави набуття і припинення права власності

Відповідно до Конституції України (стаття 41) право власності набувається та припиняється на підставах, що не заборонені законом.

Способи набуття права власності можна поділити на *первинні* та *похідні*.

Первинні способи — це способи набуття права власності, де особа стає першим власником, або незалежно від волі попередніх власників.

Розрізняють:

- виробництво (виготовлення речі, якої не існувало);
- переробку (створення нової речі шляхом переробки);
- привласнення плодів та доходів;
- придбання права власності на нічийне майно (немає власника);
- привласнення загальнодоступних дарів природи (тварини, гриби, ягоди);
- знахідку;
- знайдення скарбу;
- приватизацію;
- конфіскацію;
- реквізицію (оплатне вилучення);
- набуття права власності за договором;
- набуття права власності на безгосподарську річ;
- набуття права власності на річ, від якої власник відмовився тощо.

Похідні способи — це способи набуття права власності шляхом відчуження майна, коли особа стає другим (третім) власником за волею попереднього (попередніх) власників.

До таких способів належать:

- договір (дарування, купівля-продаж);
- спадкування.

“Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним” (ст. 41 Конституції України).

Підставами припинення права власності є:

- відчуження власником свого майна;
- відмова власника від права власності;
- припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- знищення майна;
- викуп пам'яток історії та культури;
- викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю;

На що слід звернути увагу:

- кількість висловів не повинна перевищувати чотирьох;
- при наявності труднощів в учнів з визначенням своєї позиції педагог може запропонувати вибрати той вислів, який найближчий до їхніх переконань;
- при великій кількості учнів в малих групах і бажанні активної участі усіх членів команди педагог може обмежувати час виступів представників команд.

Розвиткові в учнів навичок ведення дискусії сприяють не тільки заняття-дискусії, а й спостереження за ходом дискусії. Учні, з одного боку мають можливість проаналізувати власний досвід участі у даному виді діяльності, з іншого — позначити сильні і вразливі сторони дискусії, спостерігаючи за її ходом. Метод “Прийняття рішення” дозволить педагогу організувати таку діяльність.

Метод “Письмові дебати”

Метод дозволяє:

- сформувати культуру дискусії;
- розвивати уміння формулювати аргументи на захист своєї позиції;
- розвивати навички письмового мовлення.

Підготовка і проведення

Учні ознайомлюються з темою, яка є предметом дебатів, і з механізмом їх проведення. Педагог об’єднує учнів у пари і визначає, яку позицію буде відстоювати кожний учасник (наприклад, один — прихильник даної позиції, другий — противник). Якщо в групі є непарна кількість учнів, то педагог організує роботу однієї тріади.

Учні сідають спиною один до одного. Педагог зачитує твердження, і учні починають письмовий діалог. На формулювання аргументів на захист своєї позиції дається 5 хвилин. Учасники записують їх на аркуші у формі розгорнутих тез.

Після закінчення відведеного часу учні міняються аркушами, читають тези своїх опонентів і наводять ряд антитез. Час роботи — 5 хвилин. Така процедура обміну аркушами повторюється 2–3 рази.

В останньому раунді учні пишуть індивідуально (або спільно, в парах) підсумкову роботу по дискусії і здають її педагогу.

При підбитті підсумків письмових дебатів педагог може поставити запитання: “Які найкращі аргументи є у партнера?”, “Що сподобалось в аргументах твого партнера?”, “Що викликало нерозуміння в аргументах партнера?”.

Матеріальне забезпечення: аркуші паперу (формат А4).

На що слід звернути увагу:

Робота учнів може бути оцінена індивідуально або попарно. Якщо педагог планує виставити оцінки за роботу, він повинен попередити про це на початку заняття.

Метод “Письмова дискусія”

Метод дозволяє:

- організувати змістовне обговорення теми заняття;
- розвивати уміння аргументувати письмово свою позицію, наводити чіткі та конкретні тез;
- розвивати комунікативні навички.

Підготовка і проведення

На початку заняття педагог вивіщує три аркуші паперу, на кожному з яких чітко визначена позиція з обговорюваної проблеми, потім ознайомлює учнів із темою письмової дискусії, з позиціями, з механізмом проведення обговорення і дає їм можливість поставити уточнюючі запитання, пов'язані з організацією і проведенням дискусії.

Обговорення теми заняття проходить так. Учасникам необхідно підійти до всіх трьох аркушів паперу, познайомитися з їхнім змістом і обміркувати його.

Учень, готовий зафіксувати на одному з аркушів тезу або аргумент на підтримку або для заперечення тієї чи іншої позиції, берет фломастер, пише своє ім'я, ставить двокрапку, записує аргумент або тезу, а потім переходить до інших аркушів для того, щоб висловити свою думку щодо існуючих позицій.

У процесі дискусії учасники ознайомлюються з уже записаними аргументами і тезами інших учнів. Вони також можуть письмово висловити своє ставлення до записаних висловів: учасник на аркуші пише своє ім'я, малює стрілку і вказує ім'я автора раніше записаної тези. Такий запис дозволить всім учням побачити зв'язок між наведеними аргументами і тезами, не втратити логіки і не вийти за рамки теми дискусії.

Процес мовчазного обговорення триває 30 хвилин. Після завершення дискусії педагог разом з учнями підбиває підсумки.

Матеріальне забезпечення: аркуші паперу (формат А1), фломастери, скотч.

На що слід звернути увагу:

Кожен учень повинен записувати на аркуш чітко сформульовану думку.

Між учасниками відсутні вербальні контакти.

Процес обговорення позицій проходить в письмовій формі.

“КНИГА ПОШТОЮ” А/С 529
м. Тернопіль, 46008
т. (0352) 287489, 511141
(067) 3501870, (066) 7271762
mail@bohdan-books.com

Навчальне видання

Ратушняк Святослав Петрович

ПРАВОЗНАВСТВО

Академічний рівень

10 клас

Підручник

Видання друге, перероб. і доп.

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактор *Василь Герасимчук, Юлія Олейник*
Обкладинка *Ростислава Крамара*
Комп'ютерна верстка *Тетяни Золоєдової*

Підписано до друку 21.11.2012. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Умовн. друк. арк. 23,4. Умовн. фарбо-відб. 23,4.

Видавництво “Навчальна книга – Богдан”
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК №370 від 21.03.2001 р.

Навчальна книга – Богдан, а/с 529,
м. Тернопіль, просп. С. Бандери, 34а, 46008
тел./факс (0352) 52-06-07; 52-05-48; 52-19-66
publishing@budny.te.ua, office@bohdsn-books.com
www.bohdan-books.com

ISBN 978-966-10-2658-1

9 789661 026581